

MILLIY MUSIQIY CHOLG'ULARNING TARIXIY TARAQQIYOTI (NAY MISOLIDA)

O'zbekiston Davlat Konservatoriyasi

sirtqi ta'lim "Cholg'u yo'nalishi" (Fortepiano) 4-kurs talabasi

Sattorova Dilnoza Baxromovna

Annotatsiya: Vaqt o'tishi bilan tarix zarvaroglari shakllanar ekan, har bir xalqning tarixi va o'ziga xos shakllangan madaniyati rivoj topib boradi. Jumladan o'zbek xalqimizning ham har bir millat havas qilgulik boy milliy madaniyati mavjud. Ushbu madaniyatimiz bir bo'lagi bo'lmish, milliy cholg'ularimizdan nay cholg'usi haqida ushbu maqolamizda so'z yuritar ekanmiz!- Nay cholg'usini kelib tarixini o'rganmasdan ilojimiz yo'q. Ushbu maqolamizda milliy cholg'usi Nayning kelib chiqish tarixidan bugungi xolatigacha rivojlanish jarayonlariga yaqindan yondashdik.

Kalit so'zlar: Nay, Sharq taronalari, Arzu samo, Jonbaxsh, Musiqa, zeru bam, Mubarqa', an'anaviy ijrochilik, nota orqali ijro, Nay pikkolo, Nay tenor, Nay al't, Nay bas, mis nay, yog'och nay, g'arov nay.

Ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlari juda ko'p tarixiy voqealarni boshidan kechirgan. Har bir davrda – barcha fanlar qatori musiqa ilmi ham goh rivojlanib, goh tahdidlarga uchrab, musiqa ahli turli xil holatda yashab ijod etishdi. Ijtimoy hayot ba'zi cholg'ularni rivojlanishiga, ba'zilarini esa muomaladan chiqib ketishiga sabab bo'ldi. Hozirgi kunda O'rta Osiyo hududida qadimiy musiqa cholg'ulari bilan bir qatorda ko'p ovozlilikka moslashtirilgan (rekonstruksiya) musiqa cholg'ulari mavjud. O'rta Osiyoning yirik shaharlaridan Toshkent, Dushanbe, Olma Ota, Samarqand shaharlarida O'rta Osiyo va Umumjahon miqyosidagi musiqiy anjumanlar o'tkazilib milliy musiqa ijrochiligiga xos asarlar jumladan, milliy musiqa cholg'ularining ijrolari namoyish etilmoqda. Olma Ota shahrida 1973-yilda o'tkazilgan Osiyo davlatlarining musiqiy tribunasi, Dushanbe shahrida 1990-yilda

Borbad Marvazining tavalludiga bag'ishlab o'tkaziladigan umumjahon musiqiy anjumani, Toshkent shahrida 1975-yilda o'tkazilgan "Maqom, mugam va zamonaviy bastakorlar ijodi" hamda Samarqand shahrida ko'p yillardan buyon o'tkazilayotgan "Sharq taronalari" Xalqaro musiqiy anjumanlari shular jumlasidandir. Milliy musiqa cholg'u ijrochiligining yo'qolib borishini oldini olish maqsadida, 1972-yilda Toshkent davlat konservatoriyasida san'atshunoslik fanlari doktori, professor Fayzullo Karomatov rahbarligida maqom asarlarini ijrolari, umuman milliy musiqa ijrochiligi bo'yicha "Sharq musiqasi" kafedrasini tashkil etildi. Unda milliy musiqa cholg'ulari ijrochiligi qayta tiklanib - ud, tanbur, qonun, nay, g'ijjak, dutor, rubob, doira, surnay, qo'shnay, sato va boshqa cholg'ularning milliy uslubdagi ijrolari o'rganila boshlandi. Musiqa ilmining tarixi juda qadim-qadimlargacha borib taqaladi. Lekin, barcha musiqiy ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Keyingi yillarda olimlarimizning izlanishlari natijasida - arxeologik qazishmalardan topilgan uy - ro'zg'or buyumlaridagi musiqa cholg'ulari va ijrochilarning tasvirlari aks ettirilgan suratlar hamda haykalchalarga tayanib, musiqa ilmi juda qadim tarixga ega ekanligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Musiqa ilmi qachon paydo bo'lgan degan savolga jo'ngina qilib, odamzod yaratilgan lahzada deb javob berish mumkin. Rivoyatlarda aytilishicha - Alloh Taolo Hazrati Odamni yaratib, uning vujudiga jonni kiritish jarayonida musiqa sadolari "arzu samo"ni to'ldirib turgan ekan. Musiqa haqida gap ketganda "Jonbaxsh" sifatining qo'llanilishi ham shundan bo'lsa ajab emas.¹ Miloddan oldingi davrda yashab ijod etgan ko'pgina allomalar fanning turli sohalarida ijod etish bilan birga, musiqa ilmiga ham alohida e'tibor berganlar.

Masalan: Arestotel, Pifagor, Forobiy, Ibn Sino, Urmaviy, Marog'iy, Jomiy, Navoiy, Kavkabiyy, Husayniy, Darvesh Ali Changiy, Komil Xorazmiy va boshqalar IX asrlardan boshlab "Musiqa" ilmi va uning ijrochiligiga oid risolalar yaratila boshlandi. Forobiyning "Kitobu-l-musiqiy al kabir" (Musiqaga oid katta kitob) X-XI asrlarda Abu Ali Ibn Sinoning "Kitobu-sh-shifo", "Donishnoma" kitoblaridagi

¹ Nafas Shodmonov. "Temuriylar davrida musiqashunoslik". T., 1995, 3-b.

maxsus boblar. Abdulqodir Marog'iyning "Maqosid-ul-alhom" (Kuylar maqsadlari) Urmaviyning "Risolatush-sharafiya", Qutbiddin Sheroziyning "Durratuttoj" musiqiy risolalari. Abdurahmon Jomiyning "Risolayi- musiqiy" (Musiqqa ilmi risolasi). Kavkabiyning "Risolayi-musiqiy" asari, ya'ni "Risola dar bayoni duvozdah maqom" "O'n ikki maqom bayoniga bag'ishlangan risola", Husayniyning "Qonuni-ilmi" va "Amaliyi musiqiy", Darvesh Ali Changiyning "Tuhfatu-s-surur" asarlari shular jumlasidandir.

Ushbu maqolamiz aynan nay cholg'usi ijrochiligiga bag'ishlanganligi uchun, ushbu cholg'u tarixiga mos manbaalarga to'xtalamiz. IX-X asrlarda yashab ijod qilgan, Sharqning buyuk allomasi Abu Nasr al-Forobiy o'zining "Katta musiqiy kitobi" risolasida ta'riflangan -nay cholg'usi zamonaviy naydan deyarli farq qilmaydi" deb yozgan bo'lsa, XVI asrda yashab o'tgan musiqashunos, bastakor, sozanda, hofiz va shoir Darvish Ali Changiy o'zining "Risolai musiqiy" traktadida shunday so'zlarni keltiradi: -"Nay"- hazrati sarvari koinot, yaralmishlar peshvosi, ehson bog'ining guli, inson bog'chasining nuri, me'roj qiblasining semurg'i, ilohiy qurb ka'basi, Alloh sirlarining ma'dani Muhammad Rasululloh (s.a.v.) zamonidagi sozdir. "Naqldurki, uning paydo bo'lganining sababi shul ediki, Hazrat me'rojdan qaytgandilar. Jami sirlarni mardlar sarvari, Xudo she'ri Hazrat Amir al-mo'minin Ali karramallohu vajhahuga aytib berdilar. So'ng unga amr qildilar: -Ushbu sirlarni begonalardan pinhon saqla, oshkora qilma!". Insoniylik taqozosiga ko'ra, Hazrat Amir almo'minin Ali raziyallohu anhu beorom va betoqat bo'la boshladilar. Hazrat Rasululloh sollallohu alayhi vasallamning buyruqlari hech bir kimsaga, jonga sirni oshkor etmaslik haqida bo'lgan edi. U betoqat va beoromlik ko'pligidan biyobonga bosh olib ketdi. Bir quduqni ko'rib, o'sha quduqqa sirlarni aytdi. Ilohiy farmon bo'lib, o'sha quduqda bir qamish ko'karib chiqdi. Bir cho'pon uni qirqib oldi va labiga qo'yib puflay boshladi. Bir ovoz undan zohir bo'ldiki, barcha vahshiy, qush va jonlar eshitishi bilanoq oromlarini yo'qotdi. Vallohu a'lam bi-s-savob!

Bilginki, nay qiyshiq bo'lgan, so'ng uni taroshlab to'g'rilaganlar hamda unga nayi rost deb nom qo'yganlar. Qiyshiq naydan bir qancha maqomlarni chiqarib bo'lmaydi, to'g'ri naydan esa nima xohlasalar, chiqarish mumkin. Zotan, Mubarca'

pardasi bor. U yettinchi parda bo'lib, Rost maqomidandir. Panjgoh ham, so'ng zilkuilli bor Navo ham shunday. Segoh ulardan keyin chiqadi. To'g'ri nayni *zeru bam* ham deydilar".² Yoki Abdurauf Fitrat o'zining "O'zbek klasik musiqasi va uning tarixi" kitobida "Nay qamish ma'nosidagi forsiycha so'zdir. Bizda brinj (bronza) yoki baqir (mis) dan yasaladi" -deb izohlangan. Yana shunday ma'lumotlardan birida nay go'yo temirchilarning olovini havo orqali puflab beradigan narsasiga qiyos qilib Xorazmshoh Mavlano Safjiddin Al-Mo'min tomonidan ixtiro qilingan deyiladi. Nay musiqa cholg'usi zardoli, tut, g'arov, nuqra, kumush yoki misdan yasaladi. Unda yetti ovoz chiqaruvchi teshik pardalar bo'lib, bittasi alohida og'izdan nafas berish uchun, oltitasi bir joyda birin-ketin olti barmoqqa moslanib, bular asosiy sado chiqaruvchi aylana pardalar hisoblanadi. 1924-yillarda Buxoroda mavjud nay cholg'usi to'g'risida quyidagicha ma'lumotlar berilgan: "Nay qamish ma'nosida forsha bir so'zdir. Nay "birinj" yo "baqir" (kumush yoki mis) dan yasaladur"³. Yana bir asarda tanbur musiqa cholg'usini sozlanishida Buxoroda mavjud naylardan foydalanilganligi, ya'ni mis nay "sol", yog'och nay "lya-bemol", g'arov nay "lya" tovushlarini berib, asar ijrosida tanbur yuqoridagi naylardan bir- biri "sol", "lya-bemol" yoki "lya" tovushlariga soz qilinarkan.

Nay cholg'usi katta tarixga ega bo'lsada, bugungi kunda ushbu cholg'u ijrochilik jihatidan ikki xil yo'nalishga:

- an'anaviy ijrochilik - bastakorlar ijodi, maqom, xalq kuy-qo'shiqlari;
- nota orqali ijro - bastakorlar ijodi, maqom, xalq kuy-qo'shiqlari bilan birga, O'zbekiston va jahon kompozitorlarining turli janrlarda yozilgan asarlarini ijro etish.

Ma'lumki XX asrning 30-50-yillarida o'zbek xalq cholg'ularini takomillashtirish borasida, O'zbekiston musiqa san'atining ko'zga ko'ringan bir nechta olimlari tomonidan katta ilmiy-amaliy tadqiqotlar amalga oshirildi. Unga ko'ra: o'zbek xalq cholg'ulari faqatgina - bastakorlar ijodi, maqom, xalq kuy-qo'shiqlari ijrochiligi bilan cheklanib qolmasdan, uning texnik imkoniyatlarini oshirish, diapozonini kengaytirish va shu orqali bastakorlar ijodi, maqom, xalq kuy-

² Дарвиш Али Чангий "Трактат о музыке". Ташкент, 1989.

³ Н.Миронов. Музыка узбеков, Самарканд, 1929

qo'shiqlari bilan birga O'zbekiston va jahon kompozitorlarining turli janrlarda yozilgan asarlarini ijro etish va shu orqali dunyo musiqasi durdonalari bilan tanishib, jahon miqyosida o'tkazilayotgan turli festival hamda tanlovlarda ishtirok etish imkoniyatini yaratish asosiy masalalar sifatida qo'yilgan.

Toshkent davlat konservatoriyada nay sinfi (Xalq cholg'ulari bo'limida) 1950-yilda ochilgan bo'lib, A.Qodirov va M.H. Toirov mazkur sinfda ta'lim olgan ilk talabalardir. A.I.Petrosiyans va P.Yunusov nay sinfini tashkil qilish tashabbuskorlari bo'ldi. Ular naydan tovush chiqarish yo'llari va applikator usullarini ham sistemalashtirishdi. 1956-yildan buyon nay sinfini oliy ma'lumotli mutaxassis Mirza Hakimovich Toirov olib borgan.⁴

Olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra nay cholg'usining oilasi paydo bo'ldi va uning ijrochilik diapazoni kengaytirildi:

1. Nay pikkolo – do, re, mi, fa pardalaridan;
2. Nay tenor – sol, lya, si pardalaridan;
3. Nay al't –mi, fa, sol pardalaridan;
4. Nay bas – lya, si do, re pardalaridan.

Hozirda nayning ushbu turlarida O'zbekiston va jahon kompozitorlarning turli janrlarda yaratgan asarlari chalinib, konsertlarda, shuningdek, Xalqaro hamda Respublika tanlovlarida ishtirok etib kelinmoqda. Tanlovlarda ishtirok etgan jamoalar yoki yakkanavoz sozandalar birinchi va oliy o'rinlarni olib, o'zbek musiqasi ijrochigini dunyo sahnalarida targ'ib etib kelishmoqda. O'zbekiston musiqasi ijrochiligi o'quvchi yoshlarning madaniy va ma'naviy saviyasini shakllantirish yo'lida beqiyos o'rnini borligi katta ahamiyat kasb etadi. Yosh avlodning musiqiy savodxonligini oshirishda Milliy cholg'u asboblarning tarkibiy tuzilishi va ijro madaniyatini o'rganishda bolalar musiqasi va san'at maktablari, san'at va madaniyat ixtisoslashtirilgan maktablarida hamda oliygohlarning musiqasi kafedralarida muntazam mashg'ulotlar keng ko'lamda olib borilmoqda.

⁴ Н.Миронов. “Музыка узбеков”, Самарканд, 1929

Shuni xulosa qilib ayta olamizki o'zbek milliy cholg'u ijrochiligining, milliy madaniyatimizning nigizi bo'lmish qadimiy tarixga ega nay cholg'usi ohanglari xar bir yurtdoshimizni qalbida mangu yashaydi. Davlatimizning xar bir fuqarolari qayerda musofirchilikda bo'lmasin nogaxon nay ovozi eshitilib, unda milliy ohanglarimiz yangrasa beixtiyor milliyligimizdan g'ururlanadi va faxrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Batir Dosimbetov "Xalq cholg'ularida ijrochilik (Nay)" Toshkent 2021, 243-
Nafas Shodmonov. "Temuriylar davrida musiqashunoslik". T., 1995, 3-b.
2. Дарвиш Али Чангий "Трактат о музике". Ташкент, 1989.
3. Н.Миронов. "Музыка узбеков", Самарканд, 1929